

ni a vörös lift pokolbéli kalandjának, az is. Bizony, éppen elmulasztottunk valamit az életből – de valamit valamiért, a sóvárgás legyőzése, a mulasztás itt *áldozat*. Mert Kardos fényképeket fog mutatni. Spontán és ismétlődő, játékos kis vágjakon kell fölülkerekednünk: ez a belépti díj.

Remegett a gyomrom, valahányszor eljöttünk. Visszafelé az autóban már hosszúkat hallgattunk, máskor zaklatott tempójú beszélgetés kezdődött, torlódó közös teendők terveit rögtönöztük, ingerült vád és önvád csapott ki belőlünk. Éreztük, hogy türelmedenek vagyunk egymással, nem figyelünk eléggé, és nem figyelnek ránk, minden csak felület, ürügy, léha álca. Valami nem volt rendben.

A Mester a könyvespolchoz lépett, leemelt egy fehér kartondobozt, s az asztalra tette. Közepes méretű fehér borítékok kerültek elő, rajtuk nyomtatott nagybetűs, kicsit gyerekes írással egy-egy képciklus címe. A borítékokban hol három, hol harminc fénykép. Ez az amatorképek rendezett gyűjteménye volt. Kardos túl volt már az első fölismerésen, ő megtehette, hogy asszociáljon, játsszék, társítson és elválasszon. Diktálta ugyan, hogy mit mivel együtt, mit mi után nézzünk meg, de még az ő tudatos és emelkedett kalauzolása sem vezethetett át bennünket egy-egy darab örvénylő látványán. Ez nem kiállítás volt, hanem színház. Kardos maga nem gondolhatta talán, hogy egy szokadan szépségű vagy egy tragikusan tökéletes kép éppen csak epizód a vörösboros, szendvicses estű munkamegbeszélésen. S hogy egy-egy kedvesen bumfordi darab majd elnyugtat bennünket. Nem felejteni jöttünk, hanem megjegyezni. El lehetett ezt mismásolni a civilizált, csöndes humorral, a beszélgetés baráúan és tét nélkül csordogáló kedélyével, de az autóban, hazafelé, mégiscsak ránk szakadt, hogy mennyi minden nincs *rendben*. Hogy meg kellene változtatnunk az életünket, *azonnal*. Mert a készülődés, a kitálalt kis szertartások, ez az aggályos és agglegényes *rend* túlságosan sebezhető. És talán belső rendünk erősebb pilléreit is csak kitaláljuk, aggályosan, agglegényesen, mint a költött vágyakozást a silány presszó hanguladampáinak színei után: hátha ott folyik az igazi élet! De hátha nem ott folyik?

Vágyi Gábor

„AMIT SZÍVEDBE REJTESZ, SZEMEDNEK TÁRD KI AZT”

Sigmund Freud: *Önéletrajzi írások*
Cserépfalvi, 1989. 191 oldal, 115 Ft

A Cserépfalvi Kiadó kötete Freud négy önéletrajzi írását tartalmazza. Az ÖNÉLETRAJZ és az ELLENÁLLÁS A PSZICHOANALÍZISSEL SZEMBEN szinte egy időben, 1925-ben jelent meg. A PSZICHOANALITIKUS MOZGALOM TÖRTÉNETE 1914-ben, A PSZICHOANALÍZIS RÖVID VÁZLATA pedig 1924-ben. (Zárójelben: rejtély marad számomra, hogy a szerkesztők milyen elképzelés szerint csoportosítottak. Ugyan a két legkésőbbi tanulmány szolgál keretül a korábbiaknak. Azaz, ha valakit érdekel a kronológia, van mit lapozgatnia.) A tanulmányokban hol szorosabban, hol lazábban, de végig összefonódnak a szerző és a pszichoanalízis életrajzának eseményei. Ez a sajátosság nem véletlen. Alkotó és alkotás különleges viszonyban állnak. Freud élete mélyen befolyásolta a pszichoanalízis történetét – és viszont. A köldökzsinór most sincs elvágva – a mű még most sem él teljesen önálló életet.

A pszichoanalitikus mozgalom története: különböző iskolák csatározásainak története is. Így volt ez már a mester életében, s változó felállásban így van most is. Hadd utaljak itt csak a legismertebbre, mely Anna Freud köre és a Melanie Klein nevével fémjelzett angol-szász iskola között dúlt. De mi ez ahhoz a viharhoz képest, amely akkor tör ki, amikor Freud életének egy-egy „titkos” dokumentuma nyilvánosságra kerül!

A kötet első tanulmánya 1925-ben (tehát utoljára) íródott, így leginkább alkalmas arra, hogy a pszichoanalízis akkor már több évtizedes fejlődéséről áttekintést adjon. Freud a második részben a neurotikus megbetegedések eredetéről értekezik. Ismerteti a pszichoanalízis ezzel kapcsolatos elképzeléseit, ezek fejlődését. Betegei kezelése során arra a meggyőződésre jutott, hogy a neurozisosok hátterében mindig kora gyermekkori szexuális trauma áll. Valódi szexuális erőszakról van ezekben az esetekben szó, amit a gyermek semmilyen módon nem kíván, és nem is vesz részt

benne. Az esemény mindig kegyetlen és erőszakos, hatása egy egész életre szóló. Maga a trauma éppen elviselhetetlen ereje miatt „el-felejtődik”, azaz elfojtás alá kerül. Csak évek múlva, a neurozisz tüneteinek „álruhájában” jelentkezik. A csábító általában idősebb családtag: apa, nagybácsi, egyéb rokon. Tapasztalatairól Freud 1896-ban, Bécsben számolt be A HISZTÉRIA EREDETÉRŐL címmel tartott előadásában. A csábításelmélet a maga idejében elképzelhetően nagy felháborodást váltott ki. Hogy is ne – itt van valaki, aki azt állítja, hogy tisztos polgári családokban az erőszakos incestus mindennapos, atyák és nagybácsik rendre megrontják a gondolataira bízott kislányokat! Nem elég botrány, hogy az „ártatlan” csecsemőről kiderült, bizonyult nemi működések irányítójának életét?

A csábításelméletet később (1897-ben) Freud *visszavonta*. Erre a visszavonásra az ÖNÉLETRAJZ-ban csak egy rövid utalást találunk, szinte elrejtve a többi mondandó között, mint aminek sem pró, sem kontra különösebb jelentősége nem volt és nincs is sem a pszichoanalízis, sem Freud szempontjából. Egyszerű tévedés – írja a mester –, maga sem érti, hogyan történhetett, de *elhúta* nőbetegeinek, hogy mindaz, amit mondanak neki, igaz. Később azonban szerencsére rájött, hogy a szexuális elcsábítások a valóságban nem történtek meg, csupán a betegek *fantáziájának* termékei.

A pszichoanalízis a továbbiakban erre épült. A hangsúly a külső világ realitására szemben a *lelki* realitásra tolódozott. Erre épült minden életrajz, minden Freuddal foglalkozó monográfia is.

Az egységes álláspontot azonban valami megzavarta. Mivel ez a zavar Ferenczi Sándor nevéhez kötődik, különösen érdekes számunkra. Köztudott, hogy Ferenczit szoros barátság kötötte mesteréhez, kapcsolatuk kölcsönös nagyrabecsülésen, egymás munkásságának elismerésén alapult. A kötetben található az a megjegyzés is, melyet Freud a pszichoanalitikus mozgalom helyzetét elemezve tesz: Magyarországon ugyan csak az egy Ferenczi dolgozik, de ő önmagában felér egy egész egyesülettel. A Fliess-szel való szakítás után több mint húsz évig Ferenczi Sándor volt Freud legközelebbi barátja. Ez a barátság akkor jutott válságba, amikor Ferenczi olyan ta-

pasztalatokról számolt be, melyekből nyilvánvaló volt, hogy a neurotikus megbetegedések mögött igenis valódi, megtörtént szexuális támadások vannak. Erről tartotta híres előadását 1932-ben, NYELVZAVAR FELNÖTTEK ÉS GYERMEKEK KÖZÖTT címmel. Ettől kezdve kapcsolatuk egyre inkább elhidegült. Rossz nyelvek szerint Ferenczit csak korai halála mentette meg attól, hogy kizárják a Pszichoanalitikus Egyesületből.

Ferenczi halála óta több mint ötven év telt el, de a csábításelmélettel való foglalkozás manapság sem „veszélytelen” egy pszichoanalitikus számára.

1984-ben jelent meg először J. M. Masson, amerikai pszichoanalitikus könyve, TÁMADÁS AZ IGAZSÁG ELLEN címmel (FREUD. THE ASSAULT ON TRUTH, London–Boston). A könyv több mint érdekes olvasmány, izgalmas, akár egy krimi. Masson leírja, hogy a hetvenes években kezdett el foglalkozni – a pszichoanalízis történetét kutatva – Freud életével, a Fliess-szel való barátság és szakítás történetével. Anna Freud segítőkészsége révén addig publikálatlan leveleket, dokumentumokat is sikerült elolvasnia. Megdöbbenve vette észre, hogy az e tárgykorban korábban megjelent kiadványok hiányosak. Kimaradt minden olyan részlet, melyből kiderülhetett volna, hogy Freudot továbbra is foglalkoztatta a csábításelmélet problematikája, illetve, ami bizonyította volna, hogy Freud *tudott* konkrét esetekről, olvasott vagy olvashatott idevágó szakirodalmat. A cenzor pedig – maga Anna Freud volt. Megtudjuk azt is, hogyan próbálta Anna Freud őt rávenni, hogy keresen más kutatási témát. Mikor aztán 1981-ben Masson kutatásainak egy része megjelent a *New York Times*-ban – egerterv botrány tört ki. Massont kizárták a Freud Archívumból. A könyv és a dokumentumok azonban megjelentek. Masson véleménye az, hogy Freud a teljes elszigetelődéstől való – megalapozott – félelmében vonta vissza a csábításelméletet, és helyezte a továbbiakban a hangsúlyt a lelki realitásra. A dokumentumokból kiderül, hogy Freud már 1885–86-os párizsi tartózkodása során, a Salpêtrière kórházban, Charcot, valamint a Bonctani Intézet könyvtárában hozzájutott a gyermekekkel való szexuális visszaélések és erőszak teljes orvosi irodalmához. Tény az is, hogy személyesen is részt vett

ilyen erőszak áldozatául esett gyermekek boncolásán. Masson véleménye az, hogy Freud csak ismereteinek „elfelejtésével” tudta a pszichoanalízist szalonképessé tenni.

Megjelent azután a legutóbbi években, 1988–89-ben egy sor tanulmány a *Journal of the American Academy of Psychoanalysis*-ben. Különböző pszichoanalitikusok Freud és Ferenczi viszonyán keresztül vizsgálják ugyanezt a témát. Ezen tanulmányok közös vonása, hogy Freud „freudi felejtésének” hátterét az anyjához való traumatikus viszonyra vezetik vissza. Az értelmezések Freud (ön)jálomelemzésein, életrajzi tévedésein, illetve a Ferenczihez való viszony alakulásán alapulnak. Ferenczi Sándor nevével soha sehol nem találkoztam annyit, mint a legújabb amerikai pszichoanalitikus folyóiratokban.

Akad persze egyéb példa is, mely azt bizonyítja, hogy Freud életének tanulmányozása – akár pszichoanalitikus, akár történeti módszerekkel – nemcsak tudományos felkészültséget, hanem némi civil kurázsit is igényel.

A MINDENNAPI ÉLET PSZICHOPATOLÓGIÁJA című kötetben Freud többek között az idegen szavak elfelejtésének pszichoanalitikus magyarázatát adja. Egyike legismertebb elemzéseinek a fiatalember, aki egy beszélgetés közepette Vergiliust akar idézni, de egy szó – az *aliquis* – nem jut eszébe. Lévnén maga is kíváncsi felejtésének hátterére no meg a pszichoanalízis működésére, követi a szabad asszociációra való felszólítást. Rá is jön az okra. Felejtése hátterében egy nemrég kapott kellemetlen hír áll: lehetséges, hogy menyasszonya terhes. Eddig a történet. Néhány éve Peter Swales angol történész különböző dokumentumok alapján bizonyítottan látta, hogy a fenti eset Freud *önelemzése*. A történet róla és sógornőjéről, Minna Bernaysról szól, akivel (Swales szerint) Freudnak viszonya volt. Minna volt az, aki őt a kellemetlen hírről értesítette. Lehetséges. A főhős személyétől függetlenül a pszichoanalízis mint módszer működött: a felejtés tudatalan háttere kiderült. A mester nimbuszának csorbulása azonban a pszichoanalitikusok egy részéből megveszekedett indulatokat váltott ki. Mintha megbocsáthatóbb volna a pszichoanalízis valamely tételével vitába szállni, mint kideríteni, hogy Freud nem volt tökéletes. Nem hiszem, hogy a Nemzetközi Fizikai Társaság sokkot kapna, ha kide-

rülne, hogy Newton nem volt feddhetetlen életű férfiú. Csak legendák és mítoszok hősei nem tűrik az effajta „alsónadrágot”. Milyen mulatságos, hogy ez a tétel még akkor is érvényes, ha a történet hőse éppen az, aki (bizonyos értelemben) egy világot vetkőztetett le.

Sok szálból szövődik össze FREUD, A PSZICHOANALÍZIS ÉS A MÍTOSZ kapcsolata. Vizsgálata azonban sok érdekességgel és tanulsággal szolgálhat, s ezért megéri a fáradságot. Ebből a bonyolult szövődékből a számomra legizgalmasabb szálát emelem ki: Freud és a pszichoanalízis mítosza, a freudi terminológia mitológiai utalásai és végül ezek kapcsolata a modern pszichoanalízissel.

A legendák s a mítoszok a titkot kedvelik. Ott szövődnek, ahol valamit nem tudunk, csak sejtünk, ahol valamit nem értünk, csak félünk tőle, vagy vágyunk rá. Nemcsak a természet, a szellem is igyekszik kitölteni a rendelkezésre álló űrt. Különös jelenség ez Sigmund Freuddal kapcsolatban. Összes művei minden világnyelven megjelentek. Könyvtárnyi az irodalma, amit méltatói és ellenfelei róla, illetve tudományáról, a pszichoanalízisről írtak. Ez esetben tehát a ütközöttség tárgya nem valami ismeretlen, hanem valami olyan, ami megismerhető lenne. Miért akkor, hogy megakad a beszélgetés, ha valakiről kiderül, hogy pszichoanalízisbe jár, vagy netán maga is foglalkozik pszichoanalízissel? Mint ha valaki úri társaságban malackodni kezdene. Kicsit hasonlít ez ahhoz, amit más vonatkozásban gyerekeinknél tapasztalhatunk: a szexuális felvilágosítás semmit nem változtat számukra a dolog ütközöttségén, érthetlenségén. Más dolog naturisták között meztelenre vetkőzni, és más belesni a kulcslyukon, legyen bár a látvány ugyanaz. Miért választják mégis oly sokan a kulcslyukat? Miért egyszerűbb a pszichoanalízistől, afféle ütkös tudományként kezelve azt, megborzongani, mint levenni a könyvespolcra egy-két tanulmányt, előadást, és elolvasni? Nem hiszem, hogy túl nagyot tévedek, ha azt gondolom, hogy egyfajta önvédelem ez, egyfajta háritás. Freud sokat foglalkozott a pszichoanalízissel szemben kialakult ellenállás okaival, gyökereivel. A kérdés legfrappánsabb (és legpszichoanalitikusabb) megközelítését A PSZICHOANALÍZIS EGY NEHÉZSÉGE című írásában találhatjuk. E szerint az ember *narcizmusát* az újkorban há-

rom alapvető sérelem érte. Az első a kopernikuszi világgép felfedezése: kiderült, hogy nem a Föld a világmindenség középpontja, kis pont csak, a Nap egyik bolygója. Ezután jött Darwin: kiderült, hogy az ember nem valami különálló csodája a világnak, egy lépcső csupán az állatvilág fejlődése során. Es akkor megjelenik a pszichoanalízis, mely azt állítja, hogy az ember még saját cselekedeteinek rugóival sincs tisztában, hogy olyan erők irányítják életét, melyekről nem tud.

Itt tehát a megismerés, a tanulás nem a világegyenlet felfedezését, nem a Sixtus-kápolna felépítését ígéri, hanem – József Atulát idézve – „romlott kölköket”. Ilyen tudás megszerzéséért pedig (még ha izgatja is képzeletét a dolog) épeszű ember nemigen töri magát.

A freudi magyarázatban felbukkanó narcisztikus sérelem kifejezés vizsgálata pedig elvezethet bennünket a modern pszichoanalitikus elmélet és a görög mitológia kapcsolatához is.

Tudjuk, hogy a legsúlyosabb, legmegbocsáthatatlanabb sérelmek az úgynevezett *narcisztikus sérelmek*. Minél szilárdabb a személyiség szerkezet (a „jellem”), annál jobban tűri a narcisztikus sérelmeket: kibírja, hogy valahol nem ő a legjobb, a legszebb, a legtökéletesebb – hiszen van saját értékeiről benső biztonsága, nem szorul rá állandóan a külső megerősítésre. (Vannak persze akkora traumák, melyek súlya alatt szinte mindenki összeroppanhat: háborúk, légerek stb.) A kóros, hibásan fejlődött személyiség szerkezet labilis: ilyen sérelmek esetében akár súlyos regresszióba is kerülhet. Azaz, lelki működési valamelyik korai, infantilis szintre regredálnak. Ezen a szinten pedig még elemi erővel tör ki az indulat, a düh, a gyűlölet és az irigység. Az ember pedig „igyekszik” kerülni az ilyen helyzeteket. A védekezés egyik módja a *tudomásul nem vétel*. Hogy aztán ezt a hétköznapi életben hogyan és hányféleképpen érzük el, erről szükségtelen itt értekezni. Egy azonban bizonyos: Freud elgondolása a pszichoanalízissel szembeni ellenállás emez aspektusáról eléggé megalapozottnak látszik. Ezt a narcisztikus sérelmet, úgy látszik, máig sem heverte ki az emberiség.

Freud a *pszichoanalízis terminológiájának* megalkotásában előszeretettel fordult a görög mitológiához, a görög sorstragédiákhoz. Tipi-

kus helyzeteket a görög mitológiából vett *metaforák* egy-egy eleméhez kötött – elszakítva azokat a mítosz egészétől. A kontextusból kiragadott metafora azután önálló életre kelt, s ez a későbbiekben sok zavart okozott.

Freud a *narcizmus* kifejezést a libidóelmélet megalkotásánál alkalmazta először. A narcizmus: az énszeretés stádiuma, mikor még az újszülött minden libidója önmagára irányul, a szeretet *tárgya önmaga*. Számára külső valóság még nem létezik. Az énszeretés stádiumát a fejlődés során követi a tárgy szeretése. A libidó ekkor már kifelé irányul, egy *külső tárgyra* (ez leggyakrabban az anya). Amennyiben a személyiség alakulása elakad, és kóros módon folytatódik, a későbbiek során könnyen létrejöhet a narcisztikus regresszió. Másképpen: a tárgyszeretés stádiumából visszajut az énszeretés stádiumába. De gondoljunk csak bele, *miféle énszeretés ez a narcizmus?* Ennél destruktívabb jelenségre még nem alkalmazták a szeretet kifejezést, mióta világ a világ! A narcisztikus személyiségkárosodásnak ma már – elsősorban O. Kernberg és H. Kohut munkássága nyomán – jelentős irodalma van. Ez a legdestruktívabb karakterpatológia. Olyan önimádat, mely *végül önmaga és környezete* (értve ezen az intüm kapcsolatokat) elpusztításához vezethet.

Lássuk akkor most a *névadót*, a mitológiai alakot, a gyönyörűséges Narkisszoszt, aki a víz tükreben megpillantva arcását, szerelemre gyulladt. Idáig a fedés tökéletes: freudi értelemben a narcizmus az énszeretés elnevezése. Kövessük hát tovább mindkét történetet! Említettem már, hogy mi a véleménye a modern pszichoanalízisnek a narcisztikus személyiségről. És hogyan is folytatódik a mítosz? Narkisszosz önmaga után sóvárógva többé nem tud elszakadni saját képmásától – és belehal. Ez az extrém énszeretetet önmaga ellen irányul, és saját pusztulását okozza.

Lássuk a másik, a híresebb választás, a *Ödipusz-komplexus* történetét!

Freud vizsgálatai során a szülő-gyermek kapcsolat ismétlődő jelenségeire bukkant. Észrevette, hogy a gyermek vonzódik az ellenkező nemű, és rivalizál az azonos nemű szülővel. Feltételezése szerint ennek a jelenségnek a hátterében a gyermek incestuózus vágyai állnak. A XIX. században a görög kultúra az általános műveltség elengedhetetlen

része volt, ismerték és csodálták. Freud számára azonban a Oidipusz-legenda többet jelentett egyszerű kulturális örökségnél. A férfi, aki megöli apját és feleségül veszi anyját – anélkül, hogy tudná, mit tesz – bizonyíték arra, hogy ezek az incestuózus vágyak minden korban, minden gyermek lelkében léteztek és léteznek is. Azaz: felfedezése általános érvényű.

S vajon a görög sorstragédiák erejét nem éppen az adja-e meg, hogy hőseiket fel nem ismert – azaz tudattalan – vágyak és félelmek irányítják?

Tovább vizsgálva Szophoklész drámáját s az Ödipusz-komplexus jelentését, az előbbi, Narkisszoséhoz hasonló jelenségre bukkanunk. Hogyan is kezdődött az a bizonyos történet? Volt egyszer egy Laiosz nevű király, aki azt a jóslatot kapta, hogy ha fia születik, az az ő hatalmának végét jelenti. Ebbéli félelmében a gyermekét el akarta pusztítani... Akárhogy nézzük is, a dolog „úgy kezdődött”, hogy Oidipusz „visszaüött”.

Az Ödipusz-komplexus kidolgozásánál Freud *kizárólag* a dühös kisfiú szempontjait veszi figyelembe. Az apa (Laiosz) mintha nem is létezne – nincs aktív szerepe. Ezért – a metafora alkalmazhatóságához – a legendát (is) alaposan meg kellett csonkítania.

A görög színház szinte összehasonlíthatatlanul mást jelentett a kortárs hallgatóság számára, mint ma. A drámák, mítoszok teljes története a hallgatóság számára ismert volt. Szophoklész tragédiája is. A közönség *minden* tudott Laioszról és Oidipuszról. Valójában az előtörténet ismerete nélkül a Szophoklész-dráma sokszor nehezen érthető, misztikus. Emlékeztetőül idézzünk fel – a témához közvetlenül kapcsolódó – néhány eseményt a „Kadmosz-ház” történetéből. Kadmosznak, Théba megalapítójának leszármazottja Laiosz, Labdakosz fia. Az apa korán meghalt, a gyermek Laiosz ifjúsága tele nehézséggel, száműzetéssel, üldözéssel. Útja során elvetődik Pelopsz király udvarába. Elrabolja és megerőszakolja Khriiszposzt, vendéglátója fiát. Tudjuk, a fiúszerelem a görög kultúrában nem ritka. Nem is ültött. Az erőszak azonban igen. Pelopsz király bosszút esküszik, megátkozta fia elrabolóját: vagy soha ne lehessen gyermeke, vagy ha mégis, akkor saját fia kezétől pusztuljon el. Íme, a „légből kapottnak”

tűnő jóslat azonnal értelmet nyer, ha ismereteink megközelítik azt, amit a régiek *tudtak*. Oidipusz sorsa, hogy megbosszulja Khriiszposzt.

A „vakfolt”, mely Freudot megakadályozta abban, hogy észrevegye az apaszerep fontosságát, a csábítási teória visszavonásával kapcsolatos. Ha tagadjuk a kora gyermekkori traumát, akkor tagadni kell a trauma esetleges okozójának közelebbi vizsgálatát is. Ha a kislányok apák általi elcsábíttatása csak fantázia, akkor nem vehető közelebbről figyelembe az sem, hogy milyen is valójában apának (Laiosznak) lenni. A „Laiosz-komplexust” csak a legutóbbi években írták le, a figyelem csak most terelődött az *apaszerep* vizsgálatára.

A Narkisszosz-mondát és Oidipusz király történetét ma is sokan ismerik. Freud nevezetes metaforáinak creje mégis sokáig korlátozta ismereteink szabad alkalmazását.

Az időszámítás előtti lélekismeret ezért nem válhatott az értelmezések valódi anyagává.

Utóirat (a recenzió öntecenziója). Úgy látszik, nálunk a *rendszer* meg lehetett változtatni, az Akadémiai Helyesírási Szabályzatot – egyelőre – nem. Így válhatott valóra régi rémálmom: a *narciizmus* elemzésekor *Narkisszosz*, az *Ödipusz-komplexus*énál pedig *Oidipusz* király szerepel – nyelvünk nagyobb dicsőségre.

Pető Katalin

A KIÁLLÍTÁS MINT ALIBI

Sigmund Freud and Art. His Personal Collection of Antiquities (Published in Conjunction with the Exhibition the Sigmund Freud Antiquities: Fragments from a Buried Past)

Edited by Lynn Gamwell and Richard Wells. State University of New York – Freud Museum, London. Binghamton, N.Y. 1989. 192 oldal

Mastromania – kiállításörület. Nem csoda, hogy a szakkifejezés ott született meg, ahol a jelenség a legszembetűnőbb, Olaszországban. Igaz, a mánia nem kisebb mértékben terjed Németországban és az Egyesült Államokban, többé-kevésbé pedig szinte az egész világon.